УДК 94(477.82) 192/199

Вісин В. В.,

e-mail:visynvv@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9122-9158, Researcher ID:

https://independent.academia.edu/ValentynVisyn,

д.і.н., доцент, професор кафедри права, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

Вісина Т. М.,

e-mail:visynat@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0401-0594, Researcher ID:

https://www.researchgate.net/profile/Tetiana_Visyna,

к.і.н., доцент, доцент кафедри міжнародних економічних відносин, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РОЗВИТКУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. У статті відображені адміністративно-правові чинники функціонування споживчої кооперації на початку ХХ ст. Встановлено, що внаслідок політизації опозиційними силами кооперативного руху в країні відбулося посилення контролю за діяльністю кооперативів з боку адміністрації. Це виявилось, насамперед, у втручанні органів влади в роботу кооперативів, перевірках фінансової документації, нагляді за членами правління, забороні культурно-просвітницької роботи. Основним завданням державної політики щодо кооперативів було встановлення цілковитого контролю за їх діяльністю. Багато кооперативних установ припинили свою діяльність за розпорядженням місцевих органів влади. Підозріле ставлення влади до споживчих товариств, призвело до затримок при реєстрації статутів нових кооперативів та їх союзів. В роботі детально проаналізовані загальні кооперативні закони, закони щодо певних видів кооперації, інші нормативні акти стосовно кооперативної діяльності, які безпосередньо впливали на розвиток споживчої кооперації краю. Також, охарактеризовані загальнодержавні та регіональні суспільно-політичні, економічні та галузеві законодавчі акти, які визначали політику центральної і місцевої влади у різних сферах життя суспільства і формували відповідне середовище для розвитку споживчої кооперації. Споживчі товариства належали до благодійних організацій. Юридичною основою для їх діяльності був «Статут про громадське піклування», глава «Про благодійні товариства та каси». «Нормальний статут» 1897 р. виконував функції закону, на основі якого розвивалася споживча кооперація. 4 березня 1906 р. видано указ «Тимчасові правила про товариства і союзи». У 1911 р. Міністерство внутрішніх справ видало проект «Нормального статуту споживчих товариств». Констатовано, що в умовах панування старої політичної системи та відсутності ефективного кооперативного законодавства функціонування споживчої кооперації на початку ХХ століття було утруднено.

Ключові слова: кооперація, кооператив, кооперативне законодавство, споживча кооперація, зразковий статут

Visyn V. V.,

e-mail:visynvv@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9122-9158, Researcher ID:

https://independent.academia.edu/ValentynVisyn,

Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of Law, Lutsk National Technical University, Lutsk

Visyna T. N.,

e-mail:visynat@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0401-0594, Researcher ID:

https://www.researchgate.net/profile/Tetiana_Visyna,

Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Economic Relations, Lutsk National Technical University, Lutsk

LEGISLATIVE BASIS OF CONSUMER COOPERATION DEVELOPMENT IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract. *The article reflects the administrative and legal factors of the functioning of consumer cooperation in the early twentieth century. It is established that as a result of politicization by the opposition forces of the cooperative movement in the country, the administration of the cooperatives was tightened. This was, first of all, in the intervention of the authorities in the work of cooperatives, inspections of financial records, supervision of board members, the prohibition of cultural and educational work. The main task of the state policy on cooperatives was to establish complete control over their activities. Many cooperative institutions have ceased their activities at the behest of local authorities. The suspicious attitude of the authorities towards the consumer societies led to delays in registering the statutes of new cooperatives and their unions. The general analysis of the general cooperative laws, laws on certain types of cooperatives, other normative acts concerning cooperative activities, which directly influenced the development of consumer cooperation of the region, are analyzed in detail. Also, national and regional socio-political, economic and sectoral legislative acts were defined, which defined the policy of central and local authorities in different spheres of society and formed an appropriate environment for the development of consumer cooperation. Consumer societies belonged to charitable organizations. The legal basis for their activities was the "Charter of Public Care", the chapter "On Charitable Societies and Funds". The "Normal Statute" of 1897 served as the law on the basis of which consumer cooperation developed. March 4, 1906 issued a decree "Temporary rules on societies and unions." In 1911, the Ministry of Internal Affairs issued a draft "Normal Statute of Consumer Societies." It was stated that the functioning of consumer cooperation in the early twentieth century was difficult under the prevailing old political system and lack of effective cooperative legislation.*

Key words: cooperation, cooperative store, cooperative legislation, consumer cooperation, exemplary regulation.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-16>

Постановка проблеми. При розгляді історії розвитку кооперативного руху на українських землях та його правового регулювання в дореволюційний період актуальним, на наш погляд, є звернення до проблеми адміністративно-правових умов розвитку споживчої кооперації на початку XX ст. Необхідність дослідження означеного питання обумовлена насамперед тією значною роллю, яку відігравала держава в житті українських кооператорів. Зміст нормативно-правових актів, що регламентували діяльність споживчих товариств, був детермінований державною політикою в галузі кооперативного будівництва. Вона, зі свого боку, визначала і ступінь можливої практичної реалізації товариствами наданих їм прав. Така досить тісна залежність кооперації від держави, що простежувалася протягом усього дореволюційного періоду, зумовлює необхідність більш детального вивчення цілей та завдань політики, яку проводив царський уряд щодо споживчих товариств і їх союзів, а також механізмів її реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характерною рисою української та російської науки останнього часу стало зростання інтересу дослідників до правових аспектів розвитку дореволюційної кооперації, свідченням чому є праці О. Болотової, С. Василюка, Кім Чан Чжина, А. Кореліна, М. Коновалова, А. Соболева, Т. Селіверстова, С. Тичиніна, З. Хаджуової. Незважаючи на такий досить великий дослідницький доробок, праць присвячених власне проблемі правового становища української споживчої кооперації, на сьогоднішній день практично немає. Це й зумовило потребу у додаткових дослідженнях даної проблематики.

Постановка завдання. Цілі статті – проаналізувати правові умови розвитку споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України; дослідити процес модернізації кооперативного законодавства, а також здійснити правовий аналіз прийнятих законів; виробити практичні рекомендації щодо врахування досвіду історії розвитку споживчої кооперації при формуванні сучасної державної політики в галузі кооперативного будівництва та законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українських землях перші споживчі товариства виникли в 60-х роках XIX ст. Це здебільшого були міські кооперативи, управління та господарська

діяльність яких відбувалися на основі європейського досвіду організації споживчих товариств. У тогочасному російському законодавстві споживчі кооперативи не виділялися з-поміж інших видів товариських об'єднань, а їхня діяльність регламентувалася окремими урядовими та відомчими актами. Споживчі товариства належали до благодійних організацій. Юридичною основою для їх відкриття та діяльності був «Статут про громадське піклування», зокрема статті глави «Про благодійні товариства та каси». Відповідно до цього документа встановлювався концесійний (дозвільний) порядок відкриття споживчих кооперативів. Міністр внутрішніх справ представляв проекти статутів у Комітет міністрів, а далі – на затвердження цареві. Із 1869 р. Міністерство внутрішніх справ отримало право вивчати та затверджувати статuti всіх громадських і приватних благодійних закладів Російської імперії, зокрема й споживчих кооперативів. Сам процес реєстрації споживчих товариств виявився доволі складним і довготривалим. Статут повинен був пройти через низку місцевих інстанцій, що значно затримувало відкриття кооперативів. До того ж, міністр міг вільно керуватися не лише нормами закону, а й власними поглядами чи діяти згідно із загальною політичною ситуацією в країні. Фактично позбавлялися права на участь у кооперативних організаціях прихильники опозиційних політичних сил, а також представники окремих національних меншин. Залежність товариств від міністерства зберігалася і після затвердження статутів. Споживчі кооперативи щорічно звітували про господарську діяльність і фінансовий стан товариства начальнику головного управління в справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ. Місцевий контроль за споживчими кооперативами здійснювали губернатори. Указами від 27 березня 1867 р. та 22 червня 1886 р. їм надавалося право закривати всі товариства в разі виявлення в їхній діяльності відхилення від мети, проголошеної в статутах, або порушень державного порядку й громадської безпеки та моралі [1, с. 183]. Фактично це означало, що місцева адміністрація мала можливість припиняти діяльність товариств на власний розсуд, керуючись міркуваннями особистого характеру чи вимогами з центру. Установлений порядок утруднював відкриття споживчих кооперативів.

Незручності із затвердженням статутів у міністерствах далися взнаки в кінці XIX ст. Влада переглянула своє ставлення до кооперації. Розробляються так звані типові «нормальні» або «зразкові» статuti для кожного окремого виду кооперативів. 4–6 серпня 1896 р. у Нижньому Новгороді під час ярмарку відбувся Всеросійський торговельно-промисловий з'їзд, на якому розроблено й надіслано до Міністерства внутрішніх справ проект зразкового статуту для споживчих товариств. Текст статуту опубліковано 13 травня 1897 р. в «Урядовому віснику» [2]. Він супроводжувався спеціальним циркуляром господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ № 4190, за яким дозвіл на відкриття споживчих товариств надавався не центральній, а місцевій владі. Це, з одного боку, спрощувало процедуру самої реєстрації статуту й пришвидшувало відкриття товариств, але з іншого, – кооперативи потрапили в залежність від місцевої адміністрації. Водночас циркуляр виявив розходження поглядів міністерства й кооператорів на роль і завдання статуту. За відсутності загальнокооперативних правових норм «Нормальний статут» 1897 р. виконував функції закону й фактично на його основі розвивалася споживча кооперація дореволюційного періоду.

За статутом 1897 р. мета діяльності товариства – «доставка своїм членам різноманітних предметів споживання та домашнього облаштування, і надання своїм членам можливості робити заощадження з прибутку товариства». Крім того, споживчим товариствам дозволялося «...організовувати установи, які мають на меті різноманітними засобами та шляхами покращити матеріальні і духовні умови життя членів товариства» [2, с. 42]. Тобто держава фактично визнала за кооператорами право на виконання не лише господарської, а й культурно-просвітницької діяльності (організовувати бібліотеки, влаштовувати спеціальні навчальні курси, проводити лекції тощо). Основним видом господарської діяльності споживчих товариств статут визначав торгівлю готівкою зі своїми членами та сторонніми споживачами. Крім того, за рішенням загальних зборів, допускалося й товарне кредитування осіб, які перебували в складі кооперативу. Це було значною помилкою укладачів статуту, оскільки таким чином порушувалися базові роцдельські принципи кооперації, що призводило до руйнування фінансового стану кооперативів. Окрім того, споживчі товариства та їхні установи, на відміну від кредитних, обкладалися різноманітними податками й платежами – гільдійськими за право торгівлі, гербовими, митними та місцевими зборами.

Статут регулював і внутрішнє життя кооперативу. До складу споживчих товариств могли входити як фізичні, так і юридичні особи, які сплатили пайові внески. Кожен член товариства на загальних зборах мав лише один голос, незалежно від кількості паїв. Цим закріплювався основоположний принцип кооперативної організації – рівність її членів. Матеріальна відповідальність за зобов'язаннями товариства обмежувалася сумою пайових внесків. Стягнення понад цю суму з іншого належного члену майна чи коштів заборонялося.

Розподіл отриманих товариством прибутків відбувався таким чином: не менше 10 % відраховувалося в запасний капітал і не більше 10 % – на виплату відсотків на кожен пайовий карбованець. Решта розподілялася між членами товариства пропорційно до вартості зроблених ними закупок.

Справами товариства керували загальні збори членів і правління. Держава жорстко контролювала проведення загальних зборів. У статті 65 вказувалося, що в разі виявлення «чого-небудь противного державному порядку та суспільній безпеці і моралі» в діяльності кооперативу місцевий губернатор або градоначальник мав право його закрити. Товариство могло бути закрите й за розпорядженням міністра внутрішніх справ [2, с. 52]. Запровадження означеного положення цілком відповідало царській політиці жорсткого контролю та нагляду за кооперативними організаціями. Серед недоліків слід відзначити й відсутність закріпленого за товариствами права на об'єднання в кооперативні союзи. Отже, це значно ускладнювало умови розвитку споживчих товариств, змушуючи їх ставити на перше місце реалізацію не власних, а державних інтересів, які часто суперечили потребам кооперованої громадськості. Утім, прийняття «Нормального статуту» в 1897 р. створило значно кращі правові умови для розвитку кооперативних організацій порівняно з тими, які існували в 60–90-х роках XIX ст. Споживча кооперація поступово завойовувала своє місце в економічному житті країни.

Піднесенню кооперативного руху на початку XX ст. сприяли революційні події 1905–1907 рр. Вони викликали небувалу громадянську активність в Російській імперії. Кооперативні установи (як легальні, дозволені владою) перебували у вигірному становищі й до них намагалися потрапити люди, які прагнули взяти участь у громадському житті. Причому це були і аполітичні особи, і прихильники різних політичних орієнтацій. Поступово на початку XX ст. в партійних програмах та тактичних установах з'явилися пункти про ставлення до кооперативного руху, про його місце й роль у досягненні партійно-політичних цілей. Намагаючись послабити соціальну напругу, уряд прийняв нормативні документи, які сприяли демократизації суспільного життя.

Зокрема, 4 березня 1906 р. набрав чинності указ «Тимчасові правила про товариства і союзи» [3]. Старі норми, які суперечили змісту цього закону, були скасовані. До них потрапила й стаття 321 «Загальних установ губернських», яка надавала губернаторам право закривати різні громадські заклади. Натомість право припинення їхньої діяльності отримали спеціальні органи – Губернські у справах про товариства присутствія, а губернатори могли лише тимчасово призупиняти діяльність цих товариств. Проте для керівників губерній отримання необхідного дозволу від міністерства не було проблемою, тож ці зміни суттєво не полегшували становище кооператорів.

Загалом у розвитку української споживчої кооперації на початку XX ст. намітилася тенденція до консолідації лав кооперативної громадськості, а саме: створення союзів споживчих товариств. Однак подібну ініціативу негативно сприйняли урядові кола Російської імперії. Представники держави не дозволили засновувати союзні об'єднання й заборонили надалі проводити будь-які організаційні заходи в цьому напрямі. Відсутність належної правової бази діяльності установ такого типу змушувала кооператорів вдаватися до різноманітних, інколи не зовсім легальних, способів оформлення своїх союзів. У дореволюційний період існували чотири організаційно-правові форми об'єднань споживчих товариств: статутні об'єднання, прості договірні об'єднання, складні договірні об'єднання та об'єднання, які створювалися на підставі «Нормального статуту» споживчих товариств 1897 р. (Товариства оптових закупок). Кожна із зазначених форм мала свої переваги та недоліки. Проте жодна з них не могла забезпечити кооперативний громадськості ефективного та стабільного функціонування їхніх союзів. Усі спроби привернути увагу уряду до проблеми безправного становища кооперативних союзів і необхідності розробки спеціального нормативного документа постійно наштовхувалися на глуху стіну мовчання. Циркуляром міністра внутрішніх справ від 28. 06. 1906 г. № 19 влада заборонила розгляд питання про союзні об'єднання споживчих товариств на Московському Всеросійському кооперативному з'їзді у 1908 р. і навіть не погодилася поширити на споживчу кооперацію дію «Тимчасових правил про товариства та союзи».

Недоліки кооперативного законодавства та всілякі перепони влади не давали споживчій кооперації розвиватися більш високими темпами. Тому учасники кооперативного руху вимагали від держави зміни кооперативного законодавства і, зокрема, закріплення положень, які б забезпечили явочний порядок відкриття кооперативу; більшу самостійність товариств у вирішенні організаційних питань; розширення компетенції товариств у сфері господарської та культурно-просвітницької діяльності; невтручання органів влади в роботу кооперативів; можливість об'єднуватися в регіональні та центральні союзи. Потребу модернізації кооперативного законодавства усвідомлювали і в урядових колах країни. Проте далі загальних декларацій та обіцянок справа не йшла. І це цілком зрозуміло. Царський уряд із підозрою ставився до

кооперативних організацій, особливо після появи інформації про наміри революційних партій використати кооперативний рух у своїх цілях. За таких умов царат не лише не збирався ставати на шлях лібералізації кооперативного законодавства, а навпаки – робив усе для того, щоб посилити контроль над товариствами. Засоби такого контролю були різноманітними: починаючи від безпосереднього адміністративного втручання на місцях і закінчуючи підготовкою низки нормативно-правових актів, які передбачали суттєве обмеження самодіяльності кооперативних організацій. Характерним прикладом такої нормотворчої діяльності уряду Російської імперії стало видання Міністерством внутрішніх справ у 1911 р. проекту нового «Нормального статуту споживчих товариств» [4].

Новий проект не лише залишав стару дозвільну систему, а й вимагав затвердження вищою владою товариств, створюваних у середовищі державних службовців, казенних і приватних залізниць. Передбачалося розширення господарської діяльності споживчих товариств і надавалося право збуту виробів та продукції своїх членів і розміщення заощаджень у торговельну справу для отримання прибутку. Водночас їм заборонялося влаштовувати власне виробництво. Проект дозволяв матеріальну діяльність і забороняв культурно-просвітницьку. Багато норм нового статуту суперечили таким базовим принципам кооперативної організації, як демократичність управління, відкритість членства, самостійність у прийнятті рішень та визначенні цілей тощо. Обмежувався доступ до участі в управлінні справами товариства членів, які перебували під наглядом поліції або під попереднім слідством. Також у новий проект додали не властивий для кооперації національний фактор. Отже, у міністерському проекті не лише не виправили недоліки статуту 1897 р., а й ще більше обмежили права та свободи кооперативних організацій. Саме тому діячі кооперативного руху зокрема В. Зельгейм, А. Меркулов, С. Прокопович, визнали його вкрай незадовільним, спрямованим на захист інтересів держави, а не кооперації. Врешті негативна позиція кооперованої громадськості й небажання влади погіршувати з нею й без того складні відносини, зумовили відмову царату від прийняття цього нормального статуту споживчого товариства.

Швидке кількісне зростання кооперації, різноманітність напрямів її практичної роботи довели, що, по-перше, стандартні «нормальні» та зразкові статuti не можуть відобразити розмаїття й специфіку регіональних умов та охопити всі сторони діяльності кооперативних організацій; по-друге, потрібно прийняти загальнокооперативний закон, у якому відобразилися б загальні принципи виникнення, оформлення та діяльності кооперативів різних видів, типів і рівнів; по-третє, потрібно переглянути принципи відносин кооперації й влади. Перша світова війна загострила означені проблеми. До того ж, споживча кооперація завдяки своєму ефективному механізму постачання населення необхідними продуктами за помірними цінами зуміла частково зменшити гостроту кризових явищ. Це відзначено й населенням, яке масово приступило до організації нових споживчих товариств, і державними чиновниками, котрі визнали необхідність підтримки кооперації за допомогою створення оптимальних адміністративно-правових умов її розвитку.

4 липня 1915 р. міністр торгівлі та промисловості В. Шаховської направив до Ради міністрів записку «Найближчі завдання законодавства та управління щодо споживчої кооперації» [5, л. 2–19]. У ній міністерство визнало значення споживчих товариств в економічному житті країни, а також констатувало відсутність ефективної нормативно-правової бази. До того ж, уряд турбував розроблений кооператорами проект загального кооперативного закону, який передбачав мінімальні можливості для державного втручання в кооперативні справи. Тому влада намагалася частково лібералізувати кооперативне законодавство, одночасно зберігаючи основні важелі впливу на товариства. Міністерство розробило свій план розвитку споживчої кооперації. Пропонувалося перепідпорядкувати споживчі товариства Міністерству торгівлі та промисловості, залишивши за Міністерством внутрішніх справ лише загальний нагляд за їхньою діяльністю. Для здійснення контрольно-наглядових функцій мали створити спеціальний державний «Комітет у справах споживчих товариств». Також у записці зазначено конкретні кроки реалізації означеного проекту: забезпечити фінансування споживчої кооперації за рахунок коштів із державної скарбниці; розробити окреме положення про споживчу кооперацію, а також зразкові статuti споживчих товариств та їхніх союзів; запровадити явочний порядок заснування кооперативних організацій на основі затверджених державою зразкових статутів. 10 липня 1915 р. Рада міністрів схвалила представлені пропозиції [6, с. 301]. Міркування міністра мали реалізуватися в законопроекті про споживчу кооперацію. Для цього 24–27 вересня 1915 р. скликано урядову нараду, присвячену обговоренню зразкових статутів для споживчих товариств і їхніх союзів та розгляду проекту «Положення про споживчі товариства», у якій, крім чиновників, взяли участь представники земств, кооперативних установ, учені [7, л. 85–114 об.]. Як наслідок, урядовці та кооператори розробили компромісний варіант зразкового статуту, який мав усунути недоліки

документа 1897 р. Зокрема, передбачено забезпечити товариствам можливість провадити не лише господарську, а й культурно-просвітницьку роботу серед населення; скасовано обмеження щодо складу членів-пайовиків, знижено віковий ценз; ліквідовано положення, яке дозволяло владі закривати товариства в адміністративному порядку, без попереднього рішення суду тощо [8]. Внесені пропозиції в разі практичної реалізації забезпечили б кооперацію ефективною правовою базою, проте цього не сталося. 24–25 жовтня 1915 р. відбулася нова міжвідомча нарада без представників кооперативної й наукової громадськості [9, с. 208]. Міністерство торгівлі та промисловості представило змінений варіант законопроекту, у якому зберегло пункти, відхилені кооператорами на попередній нараді про державне фінансування, про «Комітет у справах споживчих товариств» та ін. [10, с. 1268]. Подібне відверте ігнорування інтересів учасників кооперативного руху викликало, відповідно, негативну реакцію останніх і позбавило означений законопроект їхньої підтримки. Проти його прийняття виступило також Міністерство внутрішніх справ, невдоволене передачею споживчої кооперації у відання Міністерству торгівлі та промисловості [11]. Думку цієї наради врахувала Рада міністрів, яка на засіданні 1 грудня 1915 р. «визнала доцільним, замість загального положення для всіх видів кооперації, дозволити відомствам... виробити відповідні законодавчі пропозиції для регулювання окремих галузей кооперативної справи, дотичних до їх відомств» [6, с. 325]. У результаті тривалих суперечок між міністерствами та кооператорами розробку остаточного варіанта статуту й положення про споживчі товариства у дореволюційний період так і не завершено.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Підсумовуючи вищенаведені факти з історії державної політики у сфері кооперативного будівництва на землях Наддніпрянської України, ми дійшли до таких висновків. На початку XX ст. внаслідок спроб політизації опозиційними силами кооперативного руху в країні відбулося посилення контролю за діяльністю кооперативних організацій з боку царської адміністрації. Це виявилось насамперед у постійному втручанні органів влади в роботу кооперативів, проведенні перевірок їх фінансової документації, встановленні нагляду за підозрілими членами правління чи товариствами, забороні культурно-просвітницької роботи тощо. Ряд «неблагонадійних», з погляду влади, кооперативних установ змушені були припинити свою діяльність за розпорядженням місцевих органів влади. Підозріле ставлення влади до споживчих товариств врешті призвело до числення затримок при реєстрації статутів нових кооперативів та їх союзів. Почастішали випадки відмов у відкритті товариств. Проте подібна політика в кінцевому підсумку не дала бажаного результату. Навпаки, роздратовані постійним адміністративним тиском члени та керівники кооперативних організацій поступово дійшли висновку про неможливість нормального розвитку заснованих ними об'єднань в умовах панування старої політичної системи та відсутності ефективного кооперативного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корелин А. Кооперативное законодательство в России и западный опыт / А. Корелин // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180–189.
2. Устав потребительских обществ 13 мая 1897 г. – СПб. : [б. и.], 1897.
3. Именной Высочайший указ, данный Сенату. О временных правилах об обществах и Союзах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXVI. 1906. Отделение первое. – СПб. : [б. и.], 1909. – С. 201–207.
4. Новый проект нормального устава // Союз Потребителей. – 1911. – № 2. – С. 123–127.
5. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1276, оп. 11, д. 329, л. 2–19.
6. Корелин А. Кооперация и кооперативное движение в России. 1860–1917 гг. / А. Корелин. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2009. – 391 с.
7. РГИА, ф. 1276, оп. 11, д. 330, л. 85–114 об.
8. Меркулов А. Междуведомственное совещание по выработке проекта закона о потребительской кооперации / А. Меркулов // Союз потребителей. – 1915. – № 28. – С. 944–946.
9. Болотова Е. Ю. Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв.: опыт общественного регулирования : дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.02 – Отечественная история / Елена Юрьевна Болотова ; Московский пед. гос. ун-т. – Москва, 2003. – 438 с.
10. Законопроект о потребительных обществах // Союз потребителей. – 1915. – № 36. – С. 1268.
11. Министры о потребительской кооперации // Союз потребителей. – 1916. – № 20. – С. 683.

REFERENCES

1. Korelin, A. (1996), "Cooperative legislation in Russia and Western experience", *Otechestvennaya istoriya*, vol. 2, pp. 180–189.

2. Ustav potrebitel'skikh obshchestv 13 maya 1897 g. [The charter of consumer societies May 13, 1897] (1987), SPb. : [b. i.].
3. Imennoy Vysochayshiy ukaz, dannyy Senatu. O vremennykh pravilakh ob obshchestvakh i Soyuzakh [Named Supreme Decree given to the Senate. On provisional rules on societies and unions]. (1909). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie tret'e. T. XXVI. 1906. Otdelenie pervoe*. SPb. : [b. i.] [in Russia].
4. "New draft normal charter" (1911), *Soyuz Potrebiteley*, vol. 2, pp. 123–127.
5. Fund 1276. Description 11. Case 329. – Russian State Historical Archive (RSHA), Moscow, Russia.
6. Korelin, A. (2009), *Kooperatsiya i kooperativnoe dvizhenie v Rossii 1860–1917 gg.* [Cooperation and cooperative movement in Russia. 1860-1917], Ros. polit. entsikl. (ROSSPEN), Moscow, Russia.
7. Fund 1276. Description 11. Case 330. – RSHA, Moscow, Russia.
8. Merkulov, A. (1915), "Interdepartmental meeting on the development of a draft law on consumer cooperation", *Soyuz potrebiteley*, vol. 28, pp. 944–946.
9. Bolotova, E. Yu. (2003), "Consumer cooperation in Russia in the late nineteenth and early twentieth centuries: the experience of social regulation", Abstract of D. dissertation, History, Moskovskiy ped. gos. un-t., Moscow, Russia.
10. "Bill on Consumer Societies" (1915), *Soyuz potrebiteley*, vol. 36, p. 1268.
11. "Ministers on consumer cooperation" (1916), *Soyuz potrebiteley*, vol. 20, p. 683.